

# NIEUW ONDERZOEK NAAR LUTHERS WIJSGERIGE EN THEOLOGISCHE VORMING EN HAAR DOORWERKING\*

*Christoph Burger*

## 1. De beeldvorming in het oudere en in het recente onderzoek over Luthers wijsgerige en theologische vorming en haar doorwerking

Martin Luther is een van de weinige theologen die voor het verloop van de wereldgeschiedenis heel belangrijk geworden zijn. Omdat hij door zijn geschriften en gedurende zijn leven ook door zijn persoonlijk voorbeeld zo grote invloed uitgeoefend heeft en uitoefent, staat hij nog steeds sterk in de belangstelling. Dat blijkt, om maar een enkel voorbeeld te noemen, uit de aanwezigheid van historici uit de Volksrepubliek China op internationale congressen voor Lutheronderzoek. Een van deze overweegt zelfs Luther in China in de plaats van Confucius als alternatieve leidsman aan te bevelen.<sup>1</sup> Vanwege de grote betekenis van Luther onderzocht en onderzoekt men onder andere ook welke wijsgerige en theologische opleiding hij genoten heeft,<sup>2</sup> want men mag verwachten dat die doorgewerkt heeft in zijn theologie. Bekend is dat Luther van 1501 tot 1505 aan de wijsgerige faculteit van de universiteit van Erfurt gestudeerd heeft.<sup>3</sup> Dat moest immers aan een

---

\*. Voor hun kritiek op een eerdere versie wil ik mijn collega's uit de redactie van het *Luther-Bulletin* hartelijk danken, collega Theo Bell daarnaast ook nog voor de correctie van mijn Nederlands.

1. Dit bleek uit een gesprek van de auteur tijdens het Negende Internationale Luthercongres in 1997 in Heidelberg met prof. dr Yutian Lei uit China.

2. Men vindt zowel de naam 'Artes-faculteit' als ook de naam 'Faculteit der Wijsbegeerte' voor de faculteit waarin iedere student moest beginnen: In de plaats van de zeven Vrije Kunsten (*septem artes liberales*), die in de educatie van de Latere Oudheid en de Vroege Middeleeuwen een grote rol gespeeld hadden, traden als gevolg van de receptie van geschriften van Aristoteles in de Hoge Middeleeuwen logica of dialectica, moraal filosofie, natuurfilosofie, psychologie en metafysica op de voorgrond. Het is niet gemakkelijk te bepalen vanaf wanneer men beter over de 'Faculteit der Wijsbegeerte' in plaats van over de 'Artes-faculteit' kan spreken. Cf. Reinhard Schwarz, *Luther* [Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch. Band 3, Lieferung I], Göttingen 1986, 6.

3. Voor deze fase in de biografie van Luther cf. bijvoorbeeld Martin Brecht, '4. Das philosophische Studium', in: id., *Martin Luther. Sein Weg zur Reformation 1483-1521*, Stuttgart 1981, 42-47, en Schwarz, hfdst. 1, par. 3: 'Das philosophische Grundstudium',

middeleeuwse universiteit een ieder doen die aan een van de drie hogere faculteiten theologie, rechten en medicijnen wilde verder studeren. Voor iemand die theologie of rechten wilde gaan studeren was het van groot belang dat sommige voor deze studies fundamentele vragen al in het kader van de wijsgerige opleiding behandeld waren. Eén van deze fundamentele vragen was bijvoorbeeld of de menselijke wil al dan niet vrij is om zijn laatste doel te bereiken, indien hij dit duidelijk kent, en of de menselijke wil gedwongen kan worden tot een bepaald handelen.<sup>4</sup> Met deze vraag werd Luther dus al in zijn wijsgerige studie geconfronteerd. Over zijn controverse met Erasmus van Rotterdam in de jaren 1524/1525 over vrijheid of onvrijheid van de menselijke wil voor God is vrij veel geschreven,<sup>5</sup> maar dat deze vraag al tijdens de wijsgerige studie een rol speelde, is veel minder bekend.

Omdat Luther het zelf vaak genoeg gezegd heeft en omdat ook uit zijn werken duidelijk blijkt, dat hij beïnvloed was door geschriften van de wijsgeer en theoloog William of Ockham († 1349) en diens, vooral op theologisch gebied belangrijke leerlingen Pierre d'Ailly († 1420) en Gabriël Biel († 1495), is er veel onderzoek gedaan naar hun invloed op Luthers wijsgerig en theologisch denken.<sup>6</sup> Wel werd tot ongeveer 1960 de objectiviteit van dit onderzoek belemmerd door de waardeoordelen die tot die tijd over de theologie van Ockham en die van zijn leerlingen te berde gebracht waren. Al aan het begin van de 20e eeuw daagde de dominicaan Heinrich Denifle protestantse Lutheronderzoekers uit met zijn negatief oordeel over Ockham en de ockhamistisch beïnvloede Luther.<sup>7</sup> Als lid van de orde der

---

in: id., *a.w.*, 6-8.

4. Cf. Schwarz, *a.w.*, 7.
5. Cf. bijvoorbeeld Cornelis Augustijn, 'X. De kwestie Luther', en 'XI. De strijd om de wilsvrijheid', in: idem, *Erasmus*, Baarn 1986, 104-126; T.H.M. Akerboom, *Vrije wil en/of genade*. Een theologie-historisch onderzoek naar het dispuut tussen Erasmus en Luther over de (on)vrijheid van het menselijke willen, proefschrift Universiteit van Amsterdam 1995, waarin ook de oudere literatuur genoemd wordt, en Christoph Burger, 'Augustinus' betekenis voor Erasmus' opvatting van de vrije wil', in: Johannes van Oort (red.): *De kerkvaders in Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1997, 21-34.
6. Voor overzichten cf. bijvoorbeeld Leif Grane, *Contra Gabrielem. Luthers Auseinandersetzung mit Gabriel Biel in der Disputatio Contra Scholasticam Theologiam 1517*, Gyldendal 1962, 9-42, en Karl-Heinz zur Mühlen, 'Die Erforschung des jungen Luther seit 1876', in: *Lutherjahrbuch* 50 (1983), 48-125.
7. Cf. Heinrich Denifle, *Luther und Luthertum* I, 2, 2, Mainz 1906. Een magistraal overzicht over de ontwikkeling van het rooms-katholieke onderzoek geeft Otto Hermann Pesch, "Nun fühlte ich mich neugeboren". Luthers Weg zur Reformation: Rückblick und ein Urteil aus katholischer Sicht', in: Josef Freitag (red.), *Luther in Erfurt und die katholische Theologie*, Leipzig 2001, 29-58. Over Denifle: 32-33 en 43, noot 46.

dominicanen nam Denifle de theologische positie van Thomas van Aquino als maatstaf. In zijn waardering voor de grote leraar van zijn orde werd hij bevestigd door de encycliek *Aeterni patris* van 4 augustus 1879, waarin de toen regerende paus Leo XIII de rooms-katholieke theologie en filosofie onder diens gezag had willen terugvoeren.<sup>8</sup> Zo moet een mens bijvoorbeeld, om Gods genade te kunnen ontvangen, over een door God ingegoten ‘gevestigde houding’ (*habitus*) beschikken. Af te wijzen is de opvatting van Ockham, dat het in Gods vrije soevereiniteit ligt of hij een mens in genade aanneemt of niet en dat een mens niet per se op een ‘gevestigde houding’ aangewezen is.<sup>9</sup> Denifle beoordeelde dan ook de zojuist geschetste opvatting van Ockham en de doorwerking daarvan op Luther, de opvatting van de rechtvaardiging als toerekening (*imputatio*) van de gerechtigheid van Christus, zeer negatief: Voor Ockham en voor zijn volgeling Luther zou de verlossing van de mens iets uiterlijks en mechanisch hebben.<sup>10</sup> Omdat Denifle zich door de gedachten van Thomas van Aquino bepalen liet, vond hij ook Ockhams poging om Gods almacht te beklemtonen door een onderscheid aan te brengen tussen wat God zou kunnen doen (*potentia Dei absoluta*) en wat God daadwerkelijk doet (*potentia Dei ordinata*), alleen maar verderfelijk.<sup>11</sup> Volgens hem was bij Ockham en bij diens leerling Luther sprake van een willekeurig handelen van God. Ook Joseph Lortz, die in 1939 in een baanbrekend werk een veranderd rooms-katholiek beeld van Luther ontwierp, gaf daarin nog een groot deel van de schuld aan de laat-middeleeuws theologie van Ockham en Biel met betrekking tot Luthers theologie.<sup>12</sup> Evenals eertijds het werk van Denifle stimuleerde ook dat van Lortz tot verder onderzoek naar zowel de wijsgerige positie van Ockham,

- 
8. Leo XIII, *Epistula encyclica Aeterni Patris*, 4 augustus 1879: ‘Inter scholasticos Doctores omnium princeps et magister longe eminent Thomas Aquinas ... Nos igitur ... hortamur, ut ad catholicae fidei tutelam et decus, ad societatis bonum, ad scientiarum omnium incrementum auream S. Thomae sapientiam restituatis et quam latissime propagetis. Sapientiam sancti Thomae dicimus: si quid enim est a Doctoribus scholasticis vel nimia subtilitate quaesitum vel parum considerate traditum ... id nullo pacto in animo est aetati nostrae ad imitandum proponi.’ Denzinger/Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum, definitio-num et declarationum de rebus fidei et morum*, editio XXXVI emendata, Barcinone etc. 1976, nr. 3139/3140.
  9. Ockham kon bijvoorbeeld beweren dat Gods predestinatie en acceptatie onafhankelijk was van prestaties van de mens: ‘Nulla est causa praedestinationis et acceptationis divinae a parte praedestinati.’ William of Ockham, *Opera theologica*, vol. 8, St. Bonaventure, New York 1984, 3.
  10. Cf. Grane, *a.w.*, 20, en Zur Mühlen, *a.a.*, 65-66.
  11. Cf. Grane, *a.w.*, 21, noot 8.
  12. Cf. Joseph Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, 2 vol., Freiburg/Breisgau 1939/1940. Cf. Pesch, *a.a.*, 35.

*i.e.* de stroming binnen het nominalisme die preciezer het 'terminisme' genoemd wordt, als naar de theologische opvattingen van Ockham, en naar Luthers verhouding tot Ockham en zijn navolgers.

Hans Blumenberg en Rüdiger Lorenz daagden in 1973 ertoe uit de doorwerking van Ockhams wijsgerige positie op Luther opnieuw te onderzoeken door zowel Luther als ook moderne Lutheronderzoekers vrij krachtige verwijten te maken.<sup>13</sup> Het moderne Ockham-onderzoek kwam tot de conclusie dat Ockham vooral Gods soevereiniteit had willen benadrukken. Van een opvatting alsof God willekeurig zou handelen, kan volgens recente resultaten van onderzoek bij Ockham geen sprake zijn.<sup>14</sup> Heiko A. Oberman plaatste vanaf 1963 niet alleen Gabriel Biel, maar de hele theologie van de vijftiende eeuw in een nieuw licht.<sup>15</sup> Aanleiding om na het verschijnen van de studies van Leif Grane en Heiko A. Oberman de thematiek van Luthers wijsgerige en theologische vorming en haar doorwerking opnieuw aan de orde te stellen leveren vooral twee recent verschenen boeken. Het

- 
13. Hans Blumenberg, 'Theologischer Absolutismus und humane Selbstbehauptung', in: idem (dez.), *Säkularisierung und Selbstbehauptung*. Erweiterte und überarbeitete Neuauflage von: Die Legitimität der Neuzeit, Teile I-II, Frankfurt/Main 1973, 141-266. Rüdiger Lorenz, *Die unvollendete Befreiung vom Nominalismus: Martin Luther und die Grenzen hermeneutischer Theologie bei Gerhard Ebeling*, Gütersloh 1973. De vraag is niet alleen of Luther Aristoteles goed begrepen heeft, maar ook of de op Luther en Heidegger gefundeerde theologische hermeneutiek van Gerhard Ebeling zinvol is. Cf. de samenvatting en kritiek bij Zur Mühlen, *a.a.*, 71. Kritiek op Blumenberg uit ook Walter Mostert, 'Luthers Verhältnis zur theologischen und philosophischen Überlieferung', in: Helmar Junghans (Hrsg.), *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*, 2 vol., Berlin 1983, noot 44 op p. 842.
  14. Cf. voor de beoordeling van deze gedachten van Ockham in het huidige onderzoek Klaus Bannach, *Die Lehre von der doppelten Macht Gottes bei Wilhelm von Ockham: problemgeschichtliche Voraussetzungen und Bedeutung*, Wiesbaden 1975; Theo Kobusch, 'Nominalismus. 8. Die doppelte Macht Gottes', in: *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 24, Berlin/New York 1994, 589-604, hier: 596,44-597,5, Gordon Leff, 'Ockham/Ockhamismus I', in: *Theologische Realenzyklopädie*, vol. 25, Berlin/New York 1995, 6-16, hier: 13,54-14,14, en Volker Leppin, *Geglaubte Wahrheit*. Das Theologieverständnis Wilhelms von Ockham, Göttingen 1995.
  15. Heiko A. Oberman, *The Harvest of Medieval Theology*. Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism, Cambridge/MA 1963, 3rd edition Durham/NC 1983. Cf. de samenvattende schets van Obermans prestaties op dit gebied van William J. Courtenay: 'Fruits of the Harvest', in: *The work of Heiko A. Oberman: Papers from the symposium on his seventieth birthday*, ed. by Thomas A. Brady Jr. and others, Leiden/Boston 2003, 133-145, vooral 133-135. Courtenay maakt o.a. ook duidelijk wanneer er wel en niet een strijd tussen de scholen van de *reales* en de *nominales* is geweest.

eerste is dat van Graham White.<sup>16</sup> White beperkt zich in zijn onderzoek naar de invloed van het nominalisme op Luther tot een betrekkelijk kleine groep van bronnen binnen diens gehele oeuvre: hij onderzoekt Luthers inbreng in academische disputaties. White geeft daarmee echter tegelijk een aanzet tot een hernieuwde studie naar de invloed van het wijsgerige nominalisme op het hele oeuvre van Luther. Dat hier nog veel te doen valt, had Zur Mühlen al in zijn in 1983 verschenen overzichtsartikel duidelijk gemaakt.<sup>17</sup> Het tweede recente boek dat nieuwe resultaten van belang biedt en nieuw onderzoek kan stimuleren is dat van Theodor Dieter.<sup>18</sup> Hij laat op een voortreffelijke wijze zien, hoe sterk, sinds een besluit van de Faculteit der Vrije Kunsten van de universiteit Parijs in het jaar 1255, taal en begrippen aan de middeleeuwse universiteiten door de gedachten van Aristoteles gevormd waren, ongeacht de vele innovaties en stromingen binnen de middeleeuwse wijsbegeerte.<sup>19</sup> Hij maakt verder duidelijk dat wijsgerige problemen in de Middeleeuwen bijzonder competent door theologen in de wijsgerige faculteiten en in theologische werken behandeld werden.<sup>20</sup> Verder toont hij bijvoorbeeld aan dat Luther soms Aristoteles als bron van Gabriel Biel bekritiseert, terwijl de gedachten zo niet bij Aristoteles te vinden zijn.<sup>21</sup> Het moge duidelijk zijn dat daarmee ook het gesprek met Lorenz verder te voeren is.<sup>22</sup>

- 
16. Graham White, *Luther as Nominalist. A Study of the Logical Methods used in Martin Luther's disputations in the Light of their Medieval Background*, Helsinki 1994.
  17. 'Richtete sich die bisherige Erforschung des Verhältnisses Luthers zur ockhamistischen Theologie auf die Zusammenhänge der Gnadenlehre und hat sie in diesem Bereich zu respektablen Ergebnissen geführt, so harret Luthers Verhältnis zur ockhamistischen Erkenntnistheorie und Philosophie noch weiterer Klärung.' Zur Mühlen, *a.a.*, 70-71.
  18. Theodor Dieter, *Der junge Luther und Aristoteles. Eine historisch-systematische Untersuchung zum Verhältnis von Theologie und Philosophie*, Berlin/New York 2001.
  19. Vanaf 1255 werden alle tot die tijd bekende geschriften van Aristoteles in het curriculum van de Faculteit der Vrije Kunsten van de universiteit Parijs opgenomen. Cf. Dieter, *a.w.*, 14.
  20. Dieter, *a.w.*, 17: 'Es waren sehr besondere Umstände der damaligen Universität, die dazu führten, daß philosophische Probleme besonders kompetent, umfassend und tieferschürfend von Theologen in der philosophischen Fakultät und dann auch in theologischen Werken selbst untersucht, erörtert und weiter entwickelt wurden.' Cf. Courtenay, *a.a.*, 136: 'fourteenth-century theology had a strong connection to philosophy, particularly the philosophy of language and propositional analysis.'
  21. Cf. Dieter, *a.w.*, 254: 'Nicht aus aristotelischen, sondern aus christlichen Quellen – jedenfalls sich so verstehenden Quellen – stammt die Freiheitskonzeption, die Luther für die Zerstörererin des christlichen Sünden- und Gnadenverständnisses hielt!'
  22. Cf. Dieter, *a.w.*, 585 met noot 680.

## 2. De huidige kennis omtrent Luthers directe leraren

De denkbeelden van Luthers leraren Trutfetter († 1519) en Usingen (1462-1532) zijn door recent onderzoek vrij goed bekend.<sup>23</sup> Jodokus Trutfetter uit Eisenach in Thüringen heeft commentaren geschreven op bijna alle geschriften die een student gedurende de studie van de logica bestuderen moest. Theologische geschriften van zijn hand zijn niet overgeleverd, ook al promoveerde hij in het najaar van 1504 tot doctor in de theologie en was hij daarna dertien jaar lang hoogleraar theologie. Vermoedelijk was hij, toen hij de wijsgerige faculteit voor de theologische verwisselde, al te zeer aan een wijsgerige manier van onderzoek gewend om nog creatief als theoloog te kunnen vorsen en de resultaten van zulk theologisch onderzoek te kunnen publiceren. Uit zijn wijsgerige geschriften valt niet op te maken op welke wijze hij zijn terministische denkbeelden theologisch vertaald heeft. Bartholomäus Arnoldi uit Usingen in Oberhessen werd in 1512 lid van de orde van de augustijnen eremieten, dit onder invloed van zijn leerling Luther. In 1514 promoveerde hij tot doctor in de theologie, tien jaar later dus dan zijn collega Trutfetter. In tegenstelling tot deze werd hij niet hoogleraar in de theologie. Van zijn hand zijn geschriften overgeleverd over natuurfilosofie, logica en grammatica. Theologische geschriften zijn ook van hem niet bekend.

Trutfetter en Usingen volgden in hun wijsgerige opvattingen allebei de gedachte van Ockham dat 'algemene begrippen' (*universalia*) door het verstand gevormd worden met het doel, de objecten die gekend zullen worden daardoor te kunnen begrijpen en ordenen. Dit zogenaamde 'terminisme' zet zich af tegen de opvatting dat de 'algemene begrippen' al in het verstand aanwezig zouden zijn, voordat het verstand met deze begrijpende activiteit begint, het zogenaamde 'realisme'. Ockham en zijn leerlingen hadden ook de opvatting afgewezen dat de 'algemene begrippen' al voor deze begrijpende activiteit van het verstand in de te kennen objecten aanwezig zouden zijn.

In 1497, vier jaar voordat Martin Luther als student naar Erfurt kwam,

---

23. Voor de overgeleverde geschriften van Bartholomaeus Arnoldi van Usingen dient men de lijsten van geraadpleegde bronnen bij G. White, *a.w.*, 413, en Th. Dieter, *a.w.*, 643, bijeen te voegen. Voor de geschriften van Jodocus Trutfetter/Trutfetter de lijsten bij White, *a.w.*, 413, en Dieter, *a.w.*, 647. Over de stand van het onderzoek naar beiden cf. het in noot 25 genoemde boek *Gregor von Rimini. Werk und Wirkung bis zur Reformation*, Register der Eigennamen, s.v. Arnoldi (335) en s.v. Trutfetter (341)., cf. verder Dieter, *a.w.*, Personenregister, s.v. Arnoldi (680) en Trutfetter (686).

vond er een bijzondere disputatie aan de wijsgerige faculteit van de universiteit van Erfurt plaats. Trutfetter en Usingen probeerden toen met succes, bij de jaarlijks terug kerende '*Disputatio de quolibet*'<sup>24</sup> een geprofileerd terminisme aan hun faculteit door te zetten. De verslagen van de disputatie werden ook gedrukt.<sup>25</sup>

Samenvattend kan men zeggen dat Luther als student van de wijsgerige faculteit werd opgevoed in een sfeer waarin men over de 'algemene begrippen' beslist nominalistisch dacht.

### 3. Positieve uitspraken van Luther over zijn wijsgerige opleiding

In het jaar 1520 schrijft Luther tegen de theologen van de gerenommeerde universiteiten Keulen en Leuven die zijn theologische opvattingen veroordeeld hebben. In het woord vooraf vraagt hij welke bewijzen ze eigenlijk tegen hem kunnen aanvoeren. Noch met woorden noch met geweld wil hij zich laten tegenhouden. Als hij niet vastbesloten was, schrijft hij, zou hij zich ook niet tegen de eigen groep, de volgelingen van Ockham, gekeerd hebben: 'De vraag is niet wat zij [de theologen uit Keulen en Leuven] ooit geleerd, gehoord, gelezen, gevoeld hebben, maar met welke redenen zij dat bevestigen. Ware het anders, waarom zou ik dan mijn eigen groep tegenspreken, die van Ockham of van de Moderni, die ik helemaal in me opgezogen heb en waaraan ik vasthoud, als ik bereid zou zijn mij door woorden of geweld te laten tegenhouden?'<sup>26</sup>

Wanneer in de pauselijke bul *Exsurge, domine!* ('Sta op, Heer!') 41 uitspraken van Luther veroordeeld worden, die uit hun samenhang gerukt waren, verwijt Luther in hetzelfde jaar 1520 zijn tegenstanders dat noch de veroordeling beargumenteerd was noch zijn eigen opvattingen werkelijk weerlegd waren. In de pauselijke bul heet het dat Luthers uitspraken here-tisch, respectievelijk aanstootgevend of beledigend zouden zijn voor de

---

24. Ieder lid van de universiteit mocht bij deze jaarlijks aangeboden disputatie vragen stellen, als ze maar op algemene belangstelling konden rekenen. Een magister, hetzij van de eigen faculteit of van en andere, ging in een college op de gestelde vragen in.

25. Cf. Wolfgang Urban, 'Die "via moderna" an der Universität Erfurt am Vorabend der Reformation', in: *Gregor von Rimini. Werk und Wirkung bis zur Reformation*, red. Heiko A. Oberman, Berlin/New York 1981, 311-330, hier: 317, noten 21 en 23.

26. 'Non est quaestio, quae didicerint, audierint, legerint, senserint unquam, Sed quibus firmamentis ea munierint. Alioqui, cur et meae sectae resisterem, scilicet Occanicae seu Modernorum, quam penitus imbitam teneo, si verbis voluissem aut vi compesci?' Luther, *Responsio ad condemnationem doctrinalem per Magistros Nostros Lovanienses et Colonienses factam*, 1520; (WA 6, 195,2-5).

oren van vrome mensen of verleidelijk voor eenvoudige geesten. Luther zegt spottend dat zo'n vage veroordeling wel erg gemakkelijk is: 'Ik wil niet alleen "respectievelijk" beleerd worden, maar volkomen en zeker. Want ik behoor tot de groep van Ockham: zij achten betrekkingen gering en zien alles als zelfstandig aan. Over deze zotheid wil ik op die manier spotten.'<sup>27</sup>

Erg belangrijk vindt Luther zijn wijsgerige scholing voor precisie in het theologisch debat: "Terministae" zal men mensen noemen, die over iets met gepaste termini spreken... Dus zal men de woorden van Christus laten staan en van het sacrament in diens termini spreken. "Doe dit" mag men niet duiden als: "Offert". En "lichaam" mag men niet duiden als: "in tweeërlei gestalte".<sup>28</sup> In de controverse over hoe men het avondmaal dient te verstaan, speelt het een grote rol dat Luther zozeer aan de juiste volgorde hecht: eerst dient men een semantische analyse toe te passen, de *grammatica* tot haar recht te laten komen, pas daarna mag men logisch redeneren, de *logica* gebruiken. Luther benadrukt dat bijvoorbeeld bij de discussie over de vraag hoe men de zin: 'Dit is mijn lichaam' (1 Cor. 1:24) dient te verstaan. Het 'dit' is hetzelfde als wat Jezus bedoelt met 'is mijn lichaam'. Daarmee staft Luther zijn opvatting dat Jezus inderdaad op een stuk brood wees en dit brood zijn lichaam noemde.<sup>29</sup>

Samenvattend kan men stellen dat Luther de wijsgerige opleiding die hij in de school van Ockham genoten had, ook op latere leeftijd nog waardeerde.

---

27. 'Nolo tantum respectue, sed absolute et certe doceri. Sum enim Occanicae factionis, qui respectus contemnunt, omnia autem absoluta habent, ut sic iocer in istam Moriam.' Luther, *Adversus execrabilem Antichristi bullam*, 1520 (WA 6, 600,10-12).

28. 'Aber E[uer] f[ürstlichen] G[naden] müssen itzunder in dieser sachen heißen Terministen, die in terminis propriis von einem dinge reden und nicht die wordt frembde und wilde deuten ... Also sol man auch die wordt Christi lassen bleiben und vom sacrament reden in suis terminis, ut "hoc facite", sol nicht heißen "sacrificate", item "corpus" sol nicht bedeuten "beider gestalt", wie sie itzunder die wordt martern und von der straßen gerne wolten mit dem hellen texte.' Luther, Tischrede, niet dateerbaar, nr. 6419 (WATr 5, 653,10-17).

29. 'Die Logica leret recht, Das brod und leib, taube und geist, Gott und mensch unterschiedliche natur sind, Aber sie solt zuvor auch die Grammatica hoeren zur huelffe, Welche leret also reden ynn allen sprachen: Das wo zwey unterschiedliche wesen ynn ein wesen komen, da fasset sie auch solche zwey wesen ynn einerley rede, und wie sie die einikeit beider wesens ansihet, so redet sie auch von beiden mit einer rede.' Luther, *Vom Abendmahl Christi*. Bekenntnis (WA 26, 443,12-17). Cf. White, *a.w.*, 41.



#### 4. Negatieve uitspraken van Luther over de doorwerking van Aristoteles in de scholastieke theologie en over de theologie van Ockham en zijn leerlingen

Luthers centrale gedachte dat God de zondaar rechtvaardigt, maakt hem kritisch ten overstaan van de hele op Aristoteles gefundeerde scholastieke theologie, zowel op de grondslag van het realisme in het *universalia*-vraagstuk, als ook op de grondslag van het nominalisme. De opvattingen van de scholastieke theologen over de antropologie en de ontologie zijn volgens hem allemaal op de wijsgerige opvattingen van Aristoteles gebouwd, en dat beschouwt hij als een fout. In tegenstelling tot theologen die zich door Aristoteles laten zeggen dienen christenen de mens niet in de eerste plaats te beschouwen als de verrichter van werken, maar als een schepsel Gods.<sup>30</sup> De lectuur van nominalistische werken heeft Luther weliswaar geholpen bij de formulering van zijn aanvallen op het *habitus*-begrip, dat op Aristoteles gefundeerd was,<sup>31</sup> maar ook de theologie van Ockham en zijn leerlingen keurt hij sterk af.

In 1517 zet Luther zich in een academisch dispuut met scholastieke auteurs uiteen.<sup>32</sup> Enerzijds valt hij vooral theologen aan die hij bijzonder goed kent, Ockham en diens leerlingen dus. Dertien keer noemt hij Gabriel Biel, vijf keer Pierre d'Ailly, twee keer Ockham zelf. Maar dat betekent niet dat de positie van scholastieke auteurs die een andere wijsgerige basis hebben, zoals bijvoorbeeld Thomas van Aquino, buiten schot blijven.<sup>33</sup>

In 1530 somt Luther in een brief aan de geestelijken, die aan de Rijksdag te Augsburg deelnemen, op waar hij het geheel niet mee eens is: 'Ockham, mijn geliefde meester, schrijft dat er nergens in de Heilige Schrift staat dat er een bijzondere gave of genade nodig zou zijn om Gods gebod te vervul-

---

30. Cf. Mostert, *a.a.*, 361.

31. Cf. Mostert, *a.a.*, 348 en voetnoot 18.

32. Luther, *Disputatio contra scholasticam theologiam* (WA 1, 224-228; met uitgebreid kritisch apparaat en bronnenverwijzingen ook in Martin Luther, *Studienausgabe*, vol. 1, Berlin 1979, 165-172). Samengevat bij Grane, *a.w.*, 42-48.

33. Hoe goed Luther de geschriften van Thomas van Aquino gekend heeft, is – in tegenstelling tot de opvattingen van Janz – geenszins duidelijk: Denis R. Janz, *Luther on Thomas Aquinas. The Angelic Doctor in the Thought of the Reformer* (VIEG 140), Stuttgart 1989. Vgl. voor een discussie met Janz (en met Otto Hermann Pesch die voorheen kritisch stond met betrekking tot de resultaten van Janz) de analyse van Stefan Gradl: 'Inspector Columbo vergist zich. Criminalistische overwegingen bij de vraag "Heeft Luther Thomas gekend?"', in: *Luther-Bulletin* 11 (2002), 11-29.

len...<sup>34</sup> Luther noemt hier Ockham weliswaar zijn ‘lieve meester’, omdat hij hem op het gebied van het wijsgerige terminisme nog steeds als zijn leermeester beschouwd, maar op theologisch gebied is hij het helemaal niet met hem eens. Hij interpreteert hem zo alsof Ockham bedoeld had te zeggen dat een mens Gods genade niet nodig heeft.<sup>35</sup> Het zou te makkelijk en daarom verkeerd zijn te beweren dat Luther op alle gebieden met Ockham en met diens school gebroken zou hebben. Hij accepteert Ockham en zijn leerlingen als wijsgeren, maar wijst ze als theologen af.<sup>36</sup>

## 5. Samenvatting: Luthers oordeel over Ockham en de nominalisten

Samenvattend kan men stellen dat Luther scherp onderscheidt tussen twee gebieden waarin mensen leven, waar voor mensen over na te denken en te spreken valt. Het ene gebied is dat van de natuur, de moraal en de politiek. Met betrekking tot dit gebied kan Luther heel positief over de rol van de menselijke rede en dan ook over de inbreng van Aristoteles, Ockham en de nominalisten spreken. Het andere gebied is dat van de theologie. Hier veroordeelt hij de receptie van Aristoteles, van Ockham en de theologie van de nominalisten even fel en misschien zelfs nog feller dan die van de realisten, omdat hij ze beter kent.

Een uitdaging voor het Lutheronderzoek is het, de wijsgerige vragen omtrent de doorwerking van het wijsgerige terminisme in het spoor van de boeken van White en Dieter in de discussie met het moderne wijsgerige onderzoek naar het nominalisme verder uit te diepen, niet alleen in de disputaties maar ook in andere bronnen.

---

34. ‘Occam, mein lieber Meister, schreibt, das man aus der schrift nicht beweisen muge, Das einem menschen zum guten werck, Gottes genade not sey ...’ Luther, *Vermahnung an die Geistlichen, versammelt auf dem Reichstag zu Augsburg*, 1530; (WA 30, II, 300,9-11). Inhoudelijk hetzelfde beweert Luther over Ockham nog twee keer: Luther, *Kleine Antwort auf Herzog Georgs Buch*, 1533 (WA 38, 160,1-7), en Luther, Tischrede Nr. 5135 (WATr 4, 679,25-26).

35. In werkelijkheid zegt Ockham dat de Heilige Geest zelf werkt en zich niet van een geschapen genade bedient. Luther staat hierin niet alleen. Deze misvatting van de theologie van Ockham werd pas aan het einde van de twintigste eeuw opgehelderd.

36. Cf. de waarschuwing van Courtenay, *a.a.*, 138: ‘Consequently, it is a dangerous method to use one area of a person’s thought to predict his general intellectual orientation, or to try to determine lines of affiliation by which thinkers can be grouped.’ Courtenay wijst er ook op dat Ockhams soteriologie al in de veertiende eeuw hevig weersproken werd. Cf. hiervoor Christoph Burger, ‘Gregor, Hugolin und der junge Luther’, in: *Augustiniana* 52 (2002) [verschenen in maart 2003], 335-351.

## **Zusammenfassung**

Die Diskussion über Luthers Rezeption der philosophischen und theologischen Konzeptionen Ockhams, D'Aillys und Biels war bis etwa 1960 stark durch konfessionelle Polemik belastet. Mittlerweile ist die Ockhamforschung zu neuen Ergebnissen gelangt, hat Theodor Dieter Luthers Aussagen über Aristoteles und über Rezeption und Gebrauch von dessen Gedanken in scholastischen theologischen Werken beschrieben und hat Graham White dargestellt, wie Luther in Disputationen von seiner nominalistischen Schulung Gebrauch macht. Luthers unmittelbare Lehrer Trutfetter und Usingen sind genauer erforscht worden. Zusammenfassend kann man sagen, daß Luther immer dann, wenn es um Natur, Moral und Politik geht, ganz und gar positiv über Aristoteles, Ockham und dessen Schüler sprechen kann. Geht es dagegen um theologische Fragen, dann verurteilt Luther Aristoteles, Ockham und dessen Schüler, die er ja besser kennt als die Universalienrealisten, entschieden.